

Napjainkban is zajló nyelvtörténet: a *mondván* elem szereplehetőségei a kortárs nyelvhasználatban

Dömötör Adrienne

1. Bevezetés*

A tanulmány az idéző igenévből diskurzusjelölővé grammatikalizálódott *mondván* elemmel foglalkozik, több nézőpontból közelítve meg a kutatás tárgyát. Rövid nyelvtörténeti áttekintés után annak a megfigyelésnek jár utána, amely szerint a *mondván* a kortárs nyelvhasználatban elsősorban az indirekt megokolás jelölőjeként használatos. A funkcióhoz vezető grammatikalizáció nem felváltó jellegű: tovább él a korábbi idéző szerep is. Mennyiben választható szét a két funkció, indokolt-e egyáltalán kétféleségről beszélni?

A dolgozat sorra veszi azokat a tényezőket, amelyek közvetett vagy közvetlen módokon támogatják az indirekt megokolás funkciójának számontartását. Miközben korábbi kutatási eredményeket is érint, központi témájaként új vizsgálatokról számol be. A fókuszban egy teszt tanulságainak ismertetése áll, amelyben az adatközlőknek a *mondván* és a *mondván hogy* szerkezeteit az okadó mondat-szerkezetek párhuzamaiként kellett értékelniük. Az egyik kérdéscsoport az elfogadottságra/elutasíthatóságra vonatkozott, a másik pedig arra, érzékelnek-e különbséget az adatközlők a prototipikus oksági kötőszókkal, illetve a *mondván (hogy)*-gyal bevezetett mondatpárhuzamok jelentése között.

Az eredmények igazolni látszanak, hogy a kortárs nyelvhasználatban az elem(együttes) az indirekt okadás jelölőjeként értelmezhető, amely tagmondatkapcsoló funkcióval is rendelkezik. A dolgozat a teszt tanulságainak ismertetése után röviden felvázolja a grammatikalizáció valószínűsíthető menetét is.

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 75–96.

* A kutatás az NKFIH–OTKA FK 135186 sz. projektjének keretében zajlott.

2. A *mondván* múltjáról és jelenéről – dióhéjban

Ismert jelenség a különböző nyelvekben, hogy grammatikalizációs változások révén az idéző mondatokból új elemek keletkezhetnek (l. pl. Harris–Campbell 1995: 171, ill. 168–72). A folyamatot számos nyelvvel kapcsolatban leírták (összefoglaló áttekintések: Kuteva et al. 2019: 357–8, 375–88; Spronck–Casartelli 2021). Más nyelvekben ugyanakkor esetleg szintén megfigyelhető ilyen változás, de (még) nem került be a leíró grammatikákba, szótárakba. A magyarban több példája is van a „továbbfejlődött idézésnek” (extended quoted/reported speech), ugyanakkor átfogó nyelvtanok nem foglalkoznak velük, és a szótárírásban is szórányos a jelenlétük.¹ A legnagyobb múltra két ide tartozó elem tekint vissza: a *mondván* és az *úgymond*. Grammatikalizációs történetük a fennmaradt írásos dokumentumok tanúsága alapján már mintegy 600 évvel ezelőtt elkezdődött.

A jelen tanulmány tárgyát képező elem kétféle grammatikalizációs folyamatban is érintett. Az első folyamat az ómagyar korig nyúlik vissza. A *mondván* ekkor meghatározóan eredeti funkciójában állt: egyenes idézetek főmondatában szerepelt vagy önálló idéző szóként, vagy pedig szeriális idéző szerkezet egyik tagjaként (*jön, mondván*, ill. *kér, mondván* típusú kettős szerkezetek). Ugyanakkor már egy újabb szerepben is megjelent: idézetjelző diskurzusjelölőként a befogadó szöveg és az egyenes idézet határára hívta fel a figyelmet (némileg ahhoz hasonlóan, ahogyan a későbbiekben az írásjelezés, tipikusan a kettőspont).² A változás nem felváltó jellegű volt, azaz eredeti idéző igenévi szerepe továbbra is fennmaradt. Ezt követően az elem a függő idézésbe is behatolt, a középmagyarban már kifejezetten gyakoriak az ilyen szerkezetek. A *mondván* második grammatikalizációs folyamata – amely az újabb magyar kortól figyelhető meg – éppen a függő idézésekből indult útjára.

Ennek a folyamatnak a kimenete egy a korábitól eltérő szerepű diskurzusjelölő: a *mondván* itt már nem az idézet jelenlétét jelzi, hanem bizonyos diskurzuspragmatikai többletfunkciókat valósít meg. Megfigyeléseim szerint a *mondván* mai használatát az a funkció uralja, amelyben indirekt megokolást jelez: az aktuális beszélő egy cselekvés okát úgy fogalmazza meg, hogy a cselekvő szavaira utal indokként. Az elem egyúttal tagmondatkapcsoló szerepet is visel. (Funkcióiról a továbbiakban részletesebben is lesz szó; l. 4.4.) Mindez a *mondván*

¹ Példaként négy elemet néztem meg a legutóbbi A-tól Z-ig terjedő kortárs szótárban, a két évtizede megjelent ÉKsz.²-ben. A *mond* címszó alatt a *mondván* nem található meg, szerepel viszont ugyanitt a *mondjuk*. A *hogyan úgy mondjam*-ot is meg lehet találni (az *úgy* címszó alatt), ahogyan az *úgymond*-ot is (az *úgy*-összetételénél, az *úgyhogy* címszó alatt); ez utóbbinak az értelmezése azonban több évtizeddel korábbi nyelvhasználatot tükröz.

² A kétféle funkcióról és a diskurzusjelölő szerep kialakulásáról l. Dömötör 2013, 2015.

hogyan kombinációra is igaznak látszik.³ Közelmúltból származó mondatokkal szemléltetve a jelenséget:

- (1) Beperelték az Apple-t, **mondván** rasszista az Apple Watch
(https://hvg.hu/tudomany/20230101_per_apple_watch_veroxigenszintmero_funkcio_rasszista_sotet_bor) (2023)⁴
- (2) Hazaküldtek a kisvárdai kórházból egy fiút, **mondván**, semmi baja
(<https://index.hu.belfold.2022/10/15>) (2022)
- (3) Moszkva elutasította a svájci helyszínt, **mondván, hogy** a szankciók bevezetésével Bern elvesztette semleges jellegét.
(<https://www.blikk.hu/politika/vilagpolitika/egyesult-allamok-oroszorszag-titkos-targyalasok/wgqp465>) (2022)

3. A dolgozat tárgya

A grammatikalizáció tényének megállapítása bizonyos okokból kételyt ébreszthet a kutatóban.⁵ A kétségek okai abból fakadhatnak, hogy a *mondván* (és a *mondván hogy*) grammatikalizációja az elem életrajzának ebben a második szakaszában sem felváltó jellegű: az elem(együttes) továbbra is használatos idéző funkcióban is. A (4) szerkezet függő, az (5) kapcsolt egyenes, a (6) pedig egyenes idézetet tartalmaz.

- (4) A férjem a zsebében kotorászott, **mondván**, ideadja a cigipénzét is, ha az enyém kevés.
(<https://vehir.hu/cikk/65035-deru-a-boruban-shoppingolas-politikai-beutessel>) (2022)
- (5) Én komolyan sajnálom azt a Fellegi Tamást, akit beküldtek ebbe a zsákutcába, **mondván hogy**: "Tamás, rohanjál! Rohanjál! Washingtonig, meg viszsza!" (MNSz2)
- (6) Mielőtt tehát könnyeden legyintenénk egyet, **mondván**, „ó, tudom, hogy ezek mindig kitalálnak valami hülyeséget”, én mégiscsak megállítanám kedves olvasómat (MNSz2)

³ A diskurzusjelölő *mondván* és *mondván hogy* változatáról, valamint az írásjelezési módokról l. lentebb.

⁴ Az internetről származó adatokat (ahol külön nem jelzem) 2023. január 27-én töltöttem le.

⁵ Egy korábbi tanulmányom kapcsán az egyik névtelen lektor is ezen az állásponton volt.

Az egymás mellett élő kétféle funkció és a szerepek rokon volta miatt – idézőkor egy másik szubjektum szavainak beépítése, indirekt megokolás esetén egy másik szubjektum szavaira való hivatkozás történik – az a nézet is megfogalmazódhat, hogy voltaképpen az (1)–(3) alatt bemutatott szerkezetek és a (4)–(6) alatti példák nem válnak el élesen egymástól, így nem indokolt grammatikalizációról beszélni. Alaki kapaszkodó sem kínálkozik a funkciók elkülönítésére: az archaikus határozói igenévi formáját megtartó *mondván* morfológiai köntöse – grammatikalizációtól és szerepektől függetlenül – állandó.

Az a jelenség, hogy az idézés és az abból továbbfejlődött szerepek között hártva vékonyságú, olykor vitatható határ húzódik, nem ismeretlen jelenség a témával foglalkozó kutatók előtt (vö. pl. Spronck–Casartelli 2021: 7, 14).⁶ A kételemek mindazonáltal komolyan veendőek.

A továbbiakban először az adatgyűjtésekből levonható tanulságok rövid bemutatása következik (4.1.–4.2.), majd a dolgozat lényegi részében egy a témára korábban nem alkalmazott módszer ismertetésére kerül sor: egy teszt eredményei segítenek betekintést nyújtani abba, miként értelmezik a nyelvhasználók 2022-ben a *mondván* (*hogy*) szerepét bizonyos szerkezet típusokban (4.3.). Mind az adatok vizsgálata, mind a tesztalanyok véleménye arról győz meg, hogy valóban tanúi vagyunk egy újabb grammatikalizációnak – a folyamat feltételezhető lépéseit a teszteredmények összefoglalása után mutatom be (4.4.).

4. A *mondván* legújabb szerepének megállapíthatósága

A fentebbieket összegezve tehát: a nyelvhasználati adatok alapján jól érzékelhető a *mondván* (*hogy*)-nak az a funkciója, amelyben az indirekt megokolást jelöli, ugyanakkor nem magától értetődő, hogy ezt újabb diskurzusjelölő-szerepként kell-e számontartanunk.

Milyen megfigyelések, vizsgálatok támaszthatják alá mégis, hogy az elem (1)–(3) adatokkal példázott szerepét egy újabb grammatikalizáció eredményének tartjuk, és ne pusztán idéző, hanem továbbfejlődött idéző használatként regisztráljuk? A kérdésre adandó válasz közvetett és közvetlen tényezők felvonultatása során körvonalazódik.

⁶ „qualifying the status of SAY:non-finite [...] in strict categorial terms, i.e. as either a lexical element or a complementiser/‘linking element’, may not always be possible, because this status varies between occurrences” (14); „each of [...] examples can still be interpreted as reported speech, so in this sense the function is less clearly grammaticalised (7).

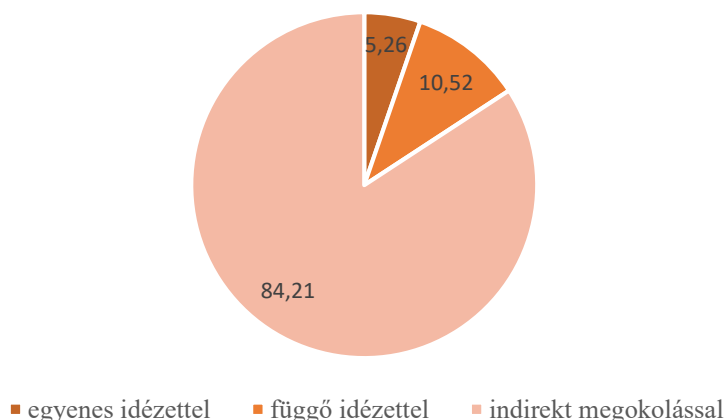
4.1. A szakirodalom tanúsága

Közvetett igazolásként merülhet fel, hiszen pusztán közelebbi-távolabbi analógiákat szolgálhat, hogy számos nyelvben leírtak olyan folyamatokat, amelyek során a mondást jelentő igék grammatikalizációjának kimenetében különböző oksági elemek szerepelnek. A jelen dolgozat bevezetőjében említett két áttekintésben is számos ilyen példa szerepel, de a megfelelő esetekről önálló leírás is olvasható több nyelvre, illetve nyelvcsaládra vonatkozóan (a szinitikus nyelvekben Chappell 2008: 50, 58–63; a tibeti-burmai nyelvekben Saxena 1988: 376, 379; a niger-kongói nyelvekben Lord 1993: 151–3, 209, 211; a lezgben: Haspelmath 1993: 190–1 stb.). A magyarról szólva, amikor a *mondván* (*hogy*) grammatikalizációs lehetőségeit és szerepeit vizsgáltam, szintén megpróbáltam elkülöníteni az idéző és az okadó funkciót (Dömötör 2013, 2015). Egy újabb tanulmány szerzői erre alapoztak, amikor a két említett kategória alapján végeztek regisztervizsgálatot (Dér–Csontos–Furkó 2020a–b).

4.2. Gyakorisági felmérés: a *mondván* (*hogy*) ma és a megelőző évszázadokban

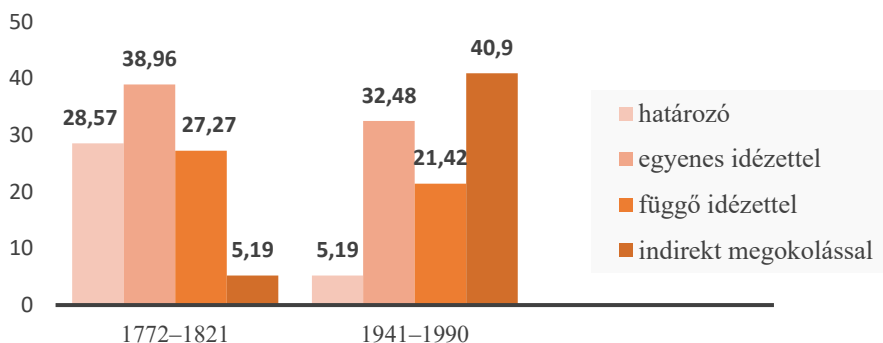
Közvetlenebb bizonyítékokat keresve érdemes a legszorosabban vett jelen idejű nyelvhasználathoz fordulni, és az eredményeket az elmúlt évszázadok statisztikai adatainak tükrében értelmezni. Grammatikalizációt még nem említve pusztán azt a kérdést vizsgáljuk meg, valóban kitapintható-e egy olyan elmozdulás, amelynek során az okadást tartalmazó megjelenések javára a pusztá idéző használatok visszaszorultak-visszaszorulnak.

A kortárs nyelvhasználatot a Google keresőből kigyűjtött adatok alapján figyeltem meg. Az első 120 olyan szerkezetet vizsgáltam, amelyek megfeleltek a célkitűzésnek: a legutóbbi években, 2019 és 2022 között keletkeztek (ezek zömmel – de nem kizárólag – sajtónyelvi megjelenések voltak), és sem gépi fordítású, sem ismétlődő mondatokat nem tartalmaztak. Az adatokat aszerint csoportosítottam, hogy a *mondván*, illetve a *mondván hogy* egyenes idézet, pusztá függő idézet vagy indirekt megokolás társaságában jelenik-e meg bennük. A százalékos megoszlást az 1. ábra jelzi. A diagram azt mutatja, hogy a kortárs adatoknak több mint négyötödére az indirekt megokolás a jellemző.

1. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek százalékos megoszlása a kortárs nyelvhasználatban (n=120, forrás: Google)

Ha megvizsgáljuk, milyen megoszlás jellemezte az előző korszakokat, a funkció egyenes vonalú előretörését (és a pusztán idéző szerep visszahúzódását) figyelhetjük meg. Korábban a Magyar történelmi szövegtárból vett anyagon néztem meg a *mondván (hogy)* funkcióinak gyakoriságát. A csoportokat a következők szerint vettem fel: az elem idézet nélküli határozó; egyenes idézettel áll; függő idézettel áll – az utóbbiban azonban kétfelé bontottam az adatokat aszerint, hogy tartalmaz-e megokolást a szerkezet vagy sem.

2. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek százalékos megoszlása két korábbi időbeli metszetben (100% = a *mondván* összes megjelenése az adott fél évszázadban, n=154–154, forrás: MTSz.)

Az újmagyar kor első fél évszázadának adatállományát tekintettem át, és ezzel megegyező számú adatot gyűjtöttem random módon az újabb magyar kor ugyanilyen hosszúságú időszakából is. A 2. ábrán a két-két jobb oldali oszlop mutatja a kétfelé bontott függő szerkezeteket. Ezek alapján megfigyelhető, hogy míg az első vizsgált korszakban csak közel egyhatodik tartalmazott indoklást, addig a második korszakban már közel kétharmaduk.

Az adatok egyértelműen mutatják, hogy a *mondván* (hogy) fokozatosan lefoglalódik az indirekt megokolás szerkezeteire. A tendencia még akkor is igaznak mutatkozik, ha két némileg torzító tényezővel is számolni kell az 1. és 2. ábra adatainak összevetésekor. Egyrészt figyelembe kell venni, hogy a mai adatok elsősorban a sajtónyelvből származnak, amely regiszterben a *mondván* különösen gyakorinak bizonyul az indirekt okadást tartalmazó szerkezetekben.⁷ Másrészt az is eredményezhet eltérést, hogy – különböző okokból – a történeti vizsgálatban az egyenes vagy függő idézés olykor eldönthetetlen eseteit a függő idézések alá soroltam be, míg a jelenkori adatok közé csak az egyértelműnek mutató szerkezeteket vettem fel.

4.2.1. Illusztráció

Az elem mai használata kiválóan példázható a(z internetes) sajtónyelv olyan adataival, amelyekben a cím – mint tömör változatot – a *mondván*-t tartalmazza, míg ezzel párhuzamban maga a szöveg a megokolás kifejezőképességének valamely másik változatával fogalmaz.⁸

- (7) [cím:] A szomszéd 4,5 méterrel beljebb tenné a kerítést, **mondván** lemérette [szöveg:] A jobboldali szomszédom 4,5 méterrel beljebb akarja tenni a kerítést, arra való hivatkozással, hogy Ő lemérette, és a területe kisebb, mint ami a tulajdoni lapon szerepel. (ingatlanmagazin.com) (2018)
- (8) [cím:] Nem emelik az árakat, **mondván** a vásárló úgysem tudná kifizetni [szöveg:] Igen sokan aggódnak az elmúlt időszak száraz, csapadékmentes időjárása miatt. A szolnoki piacon azonban nem szándékoznak emelni az áron a termelők, hiszen mint mondják: a vásárlók úgysem tudnának a jelenleginél többet fizetni. (2019)

⁷ A regiszterek különbségeiről vö. Dér–Csontos–Furkó 2020a–b.

⁸ A (7)–(10) alatti példákat – a tanulmányban szereplő többi adattól eltérően – 2022. február 10-én töltöttem le.

- (9) [cím:] Nem akarnak foglalkozni a dokik a depressziós nővel, **mondván:** túl csinos, hogy bármi baja legyen
[szöveg:] Elképesztő indokkal hárítanak az orvosok, amikor egy depresszióval és PTSD-vel küzdő fiatal nő kér segítséget tőlük. Szerintük aki ilyen ápolat és ilyen jól néz ki, annak garantáltan nincsen semmi komoly baja.
(<https://www.borsonline.hu/cimke/mentalis>) (2020)
- (10) [cím:] Másik börtönbe kerül Breivik, **mondván,** környezetváltoztatásra van szüksége
[szöveg:] A norvég hatóságok a régóta fontolgatott áthelyezést főleg azzal indokolták, hogy Breivik 2013 óta magánzárákában van a magas biztonsági fokozatú Telemark fegyintézetben, így „környezetváltoztatásra” van szüksége.
(<https://telex.hu/kulfold/3033/02/08anders-breivik-norveg-tomeggyilkos>) (2022)

4.3. Az okot kifejtő szerkezetek – tesztvizsgálat

a nyelvhasználói ítéletekről

A következőkben bemutatandó vizsgálat ismertetésekor még mindig nem okvetlenül szükséges grammatikalizációs folyamatot említeni – annál is kevésbé, mert itt a tesztalanyok nézőpontjái, nyelvhasználati megfigyelései a főszerep. Az adatközlők azt a feladatot kapták egy tesztben, hogy ítéljenek meg és értelmezzenek bizonyos mondatszerkezeteket. A célom az volt, hogy képet kapjak a *mondván* és a *mondván hogy* elemek státuszáról: a kanonikus oksági kötőszókkal való összevetésben hogyan vélekednek róluk a nyelvhasználók.

4.3.1. A tesztről, az adatközlőkről és az adatszámokról

Az adatközlők vaktesztet végeztek: semmilyen információ nem utalt arra, hogy valójában a *mondván*-nal és a *mondván hogy*-gyal kapcsolatos intuícióikra fut ki a kérdéssor. A tesztalanyok kiválasztásának szempontjai a következők voltak: legyenek felnőtt anyanyelvi beszélők, fedjék le a generációs paletta nagy részét (kb. 20 és 85 éves kor között),⁹ és képviseljének minél többféle foglalkozást (kivéve: nyelvészet és újságírás; az előbbi nyilvánvaló okokból, az utóbbi pedig amiatt,

⁹ Az egyetemi korosztály megszólításában Németh Miklós és Sinkovics Balázs volt segítségemre, akiknek a közvetítésével hozzávetőleg másfél tucat tesztalanyt sikerült bevonnai a vizsgálatba – ezúton is köszönöm kollégáim közreműködését.

mert a *mondván*-t, mint ahogy már szó volt róla, a sajtónyelv különösen kedveli).¹⁰ Tisztában voltam azzal, hogy az idő rövidségére való tekintettel nincs módom annyi tesztet kitöltetni, amennyi a magyar nyelvű beszélőközösséget statisztikailag is reprezentálhatná. Így azt a célt tűztem ki, hogy hozzávetőleg 60–80 adatközlőt gyűjtök össze, bízva benne, hogy egy ekkora csoport arra mindenesetre alkalmas, hogy a várhatóan sokszínű válaszok segítségemre legyenek a *mondván* (*hogy*) mai státusának megragadásához. Végül 69 tesztalany töltötte ki (teljesen vagy némileg hiányosan) a feladatsort.

Névtelenséget kérve csak annyit bocsátottam előre, hogy a tesztben szóhasználati és ehhez kapcsolódóan jelentésbeli kérdésekről szeretnék véleményt, értelmezést kapni – nincsenek tehát „jó” és „rossz” válaszok; a cél éppen a beszélői sokféleség felmérése.

A teszt mondatai elolvashatók a jelen dolgozat függelékében, így itt csak a főbb jellemzőinek bemutatása következik. Az anyag párhuzamos mondatstruktúrákból épült fel: az adatközlők 9 csoportban összesen 46 mondattal találkoztak. Egy-egy csoport mondatai a második tagmondat bevezetésének kivételével teljesen azonosak voltak. A második tagmondat bevezetését a következő lehetőségek képviselték: *mert*, *merthogy*, *mivel*, *mivelhogy*, *mondván*, *mondván hogy*, *hiszen*, *ugyanis*. A lehetőségek száma, választéka mondatcsoportonként variálódott.

A mondatcsoportok háromféle adatgyűjtési, adatértékelési szintet képviseltek. Az első három csoportban nem fordult elő a *mondván* (*hogy*) – ezek tehát nem kerültek be a későbbi vizsgálatba; szerepük pusztán a ráhangolás, illetve a teszt központi elemének, az adatgyűjtés valódi céljának elmaszkolása volt. A következő két mondatcsoportban olyan szerkezetekben állt a *mondván* (*hogy*), amelyekben – megelőző adatgyűjtéseim alapján – szokatlanabb az előfordulása: az első tagmondat állítmánya jelen idejű, alanya pedig nem E/3 vagy T/3. Ezeknél az adatoknál (3 db) tehát jelentősebb mértékű elutasítottságra lehetett számítani. Az utolsó négy mondatcsoportban a *mondván* (*hogy*) a megszokásosabb, tipikusnak mondható szerkezeteiben állt: az első tagmondat állítmánya múlt idejű, és alanya E/3 vagy T/3. Azt lehetett várni, hogy az itt szereplő adatoknak (7 db) az előbbieknél jóval nagyobb lesz az elfogadottsága.

¹⁰ A foglalkozásbeli változatosság az elvárhatónál szűkebb körű lett: bár sokfajta szakmából érkeztek az adatközlők, mindegyikük (humán vagy reál) értelmiségi, illetve ehhez közel álló hivatásokat képviselt.

Minden mondatsor alatt a következő kérdések és válaszlehetőségek álltak:

I. Van(nak)-e a fentebbi szerkezetek között olyan(ok), amely(ek)ben problémásnak tartja a megfogalmazást?

1. Nincs, mindegyik rendben van.
2. Igen, a következő(k):

II. A jól megformáltként vélt mondatokat teljesen rokon értelműnek tartja egymással?

1. Igen.
2. Nem, van(nak), amely(ek)ben az indoklás jelentése némileg eltérő; ez(ek) a következő(k):
.....
3. Ha valamelyike(ke)t eltérő jelentésűnek minősítette: miben érzi benne/bennük az eltérést?
.....
.....
.....
.....
.....¹¹

A mondatsorok között szereplő tízféle *mondván (hogy)*-os szerkezet elfogadottságáról/elutasíthatóságáról összesen 686 adat keletkezett (I. kérdéscsoport). Az elfogadó döntések körében pedig 450 válasz érkezett a szerkezetek tartalmi értékeléséről, funkciójáról (II. kérdéscsoport).

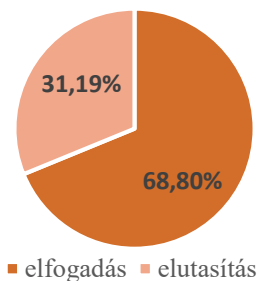
4.3.2. A teszt eredményei

A teszt eredményeinek bemutatása a két fentebbi kérdéscsoport szerint történik, amelyek után először a *mondván* és a *mondván hogy* használatának összevetése, majd rövid áttekintés következik.

¹¹ A II. kérdéscsoportban benne rejtőzhet két torzító tényező. Egyrészt az adatközlők számára talán csábító lehet (mert kevesebb munkával jár) az 1. választ jelölni. Másrészt a 3. pontot az adatközlő esetleg kényszerítő tényezőnek véli, hogy az első döntési helyzetben a második lehetőséget válassza. Mivel azonban ezek éppen ellentétes késztetések, bízni lehet benne, hogy összességükben nagyobb torzítást nem eredményeznek.

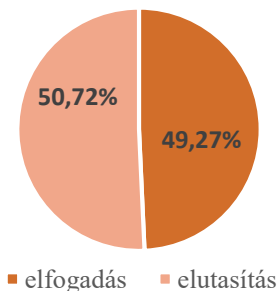
4.3.2.1. I. kérdéscsoport: elfogadás/elutasítás

Az összes döntési helyzetben az elfogadó és elutasító válaszok aránya bő kétharmad: szűk egyharmad lett (3. ábra). Ez az arány tehát azt tükrözi, miként vélekedett a 69 tesztalany mind a tíz *mondván*-t és *mondván hogy*-ot tartalmazó szerkezetéről (mínusz a kihagyott válaszok). A kérdés és a válaszlehetőségek megfogalmazásában szándékosan nem szerepelt arra való utalás, hogy a tesztalanyoknak aktív nyelvhasználóként vagy pedig pusztán befogadóként kell-e véleményyt formálniuk – rájuk volt bízva, minek alapján hozzák meg ítéletüket.

3. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek elfogadottsága/elutasítottsága a teszt összes érintett mondatában (n=686)

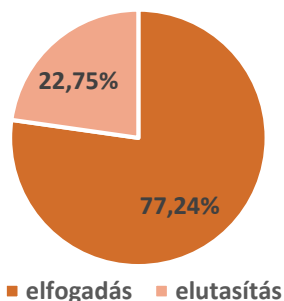
A következő diagram (4. ábra) azt jelzi, mi volt az adatközlők véleménye arról a három mondatról, amelyekben a *mondván (hogy)* szokatlan(abb) szerkezetekben fordult elő (az első tagmondat jelen idejű állítmányával, nem E/3 vagy T/3 alanyával). A várakozásnak megfelelően itt viszonylag nagy volt az elutasítottság, de meglepő módon a döntési helyzeteknek csaknem a felében itt is elfogadó válaszok érkeztek.¹²

4. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek elfogadottsága/elutasítottsága a szokatlanabb használatokban (n=207)

¹² Az arányok bemutatása ebben az esetben nem igényelne grafikus ábrázolást, ugyanakkor mindenképpen azt szerettem volna, hogy az eredményre a többivel azonos figyelem háruljon.

Ez a legsokatmondóbb adatpár ebben a kérdéscsoportban. Azt mutatja, miként vélekedtek az adatközlők arról a hét szerkezetéről, amelyekben a *mondván* a legszokásosabb módon fordult elő (az első tagmondat múlt idejű állítmányával, E/3 vagy T/3 alanyával). A 479 ténylegesen megválaszolt döntési helyzet több mint háromnegyedében elfogadó válasz született (5. ábra). Ez arra vall, hogy a tesztalanyok túlnyomó többsége a *mondván*-t vagy a *mondván hogy*-ot éppen olyan alkalmasnak találja a második tagmondat bevezetésére – a megfelelő grammatikai-pragmatikai körülmények között –, mint például a *mert*-et és a *merthogy*-ot, vagy a *mivel*-t és a *mivelhogy*-ot.

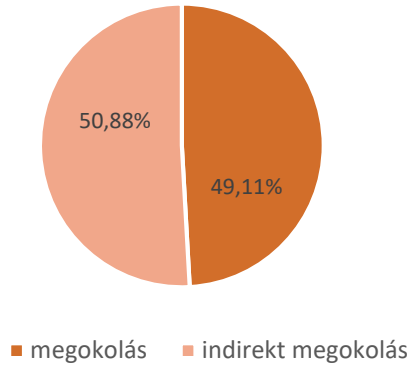
5. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek elfogadottsága/elutasítottsága a tipikus használatokban (n=479)

4.3.2.2. II. kérdéscsoport: a *mondván (hogy)* funkciója

A 3. ábrán látott adatok alapján az összes döntési helyzet 68,8%-ában, azaz 472 esetben érkezett a *mondván (hogy)* használatát elfogadó válasz. Ezekre a jól formálnak tartott mondatokra vonatkozott a következő kérdéscsoport, amely a *mondván (hogy)* szerepének értékelését célozta meg: szerkezeteik és az oki kötőszós szerkezetek teljes szinonimitására vagy részbeni eltérésre kérdezett rá, illetve a (lehetséges) eltérés mibenlétét firtatta. (Pontosabban: adatfeldolgozáskor ezeket a válaszokat kellett kiszűrni az összesfajta szerkezet értékelésére vonatkozó feleletek közül.)

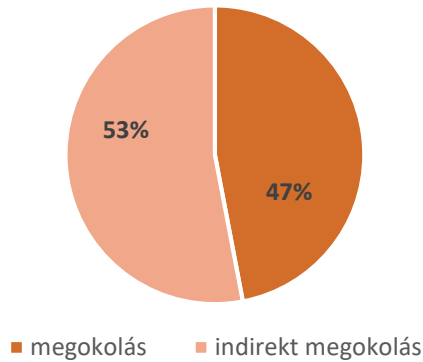
A 450 ténylegesen beérkezett válasz meglepő eredményt hozott (6. ábra). A döntéshelyzeteknek hozzávetőleg a felében úgy találták az adatközlők: a *mondván (hogy)*-gyal bevezetett tagmondatok az oki kötőszós tagmondatokkal teljesen szinonim szerkezeteket képeznek, azaz a *mondván (hogy)* funkciója lefedi például a *mert(hogy)* és a *mivel(hogy)* funkcióját. Vagyis a válaszoknak csak körülbelül a felében szerepelt, hogy a tesztalanyok a *mondván* és a *mondván hogy* szerkezete-

iben a pusztán megokoláshoz képest többletjelentést is érzékelnek. Az eltérés mi-
benlétét különféleképpen fogalmazták meg, de a vélekedések java része (a teszt-
ben természetesen sehol nem szereplő) indirekt megokolás terminusát járta körül.

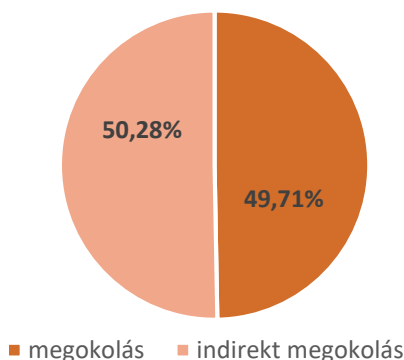
6. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek teljes szinonimitása/többletjelentése a teszt összes érintett mondatára vonatkozóan (n=450)

Ennél a vizsgálatnál a kétfelé bontás – szokatlanabb, illetve tipikusabb használata-
tokra – jelentéktelen eltéréseket mutatott (7. és 8. ábra).¹³

7. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek teljes szinonimitása/többlet-
jelentése a szokatlanabb használatokban (n=100)

¹³ A 6. és 8. ábrával kapcsolatban l. a 12. lábjegyzetet.

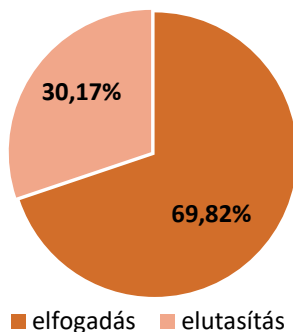
8. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek teljes szinonimitása/többletjelentése a tipikus használatokban (n=350)

Azok az adatközlői válaszok, amelyek a többletjelentés tetten éréséről tanúskodtak, a következő jellemző megközelítéseket mutatták. Voltak, amelyek pusztán a megokolás eltérő jellegére hívták fel a figyelmet („nem klasszikus indoklás”, „nem általános értelemben vett indoklás”). A legtöbb válasz a *mondván*-nal bevezetett tagmondat indirekt jellegét emelte ki („nem közvetlen indoklás”, „véleményes ok”, „ok, hivatkozással”, „nem pusztán ok-okozat, van benne egy másik fél”, „az alany véleménye”, „az alany állítása, nem általában vett ok-okozati viszony”, „a beszélő kifejezi, hogy külső láncszemet iktat az oksági láncba”, stb.). Számos olyan válasz is született – igen sokféle megfogalmazásban, különböző fokozatokat érzékelve –, hogy a megnyilatkozó így vagy úgy elhatárolódik a *mondván*-nal bevezetett tagmondatban leírtaktól („nem objektív okot ad meg”, „az állítás tartalma szubjektívebb”, „a beszélő távolságot tart”, „a beszélő nem feltétlenül ért egyet”, „az állítás igazságtartalmát nem tudjuk”, „az állítás nem biztos, hogy tény”, „a beszélő véleménye más”, „a beszélő az állítást nem tekinti ténynek”, „a beszélő vitatja az állítást”, „a beszélő ellenvéleményt sugall”, „a beszélő elhatárolódik az állítás valóságtartalmától”, „az állítás valótlanságot sejtet”, „az állítás hamis”).

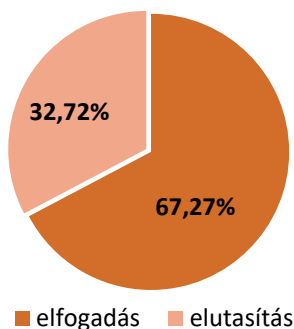
4.3.2.3. *Mondván és mondván hogy*

Az eddigi megállapítások együttesen vonatkoztak a pusztán *mondván*-t és a *mondván hogy*-ot tartalmazó szerkezetekre. A teszt eredményeinek értékelése jó alkalom arra, hogy a kétféle megoldásra vonatkozó adatokat külön-külön is szemügyre vegyük.

Az elfogadás/elutasítás kérdésének arányai a kétféle szerkezetben alig különböznek egymástól (9–10. ábra), s így az összképtől is alig térnek el (vö. 3. ábra).

9. ábra. A *mondván*-t tartalmazó szerkezetek elfogadottsága/elutasítottsága a teszt összes érintett mondatában (n=411)

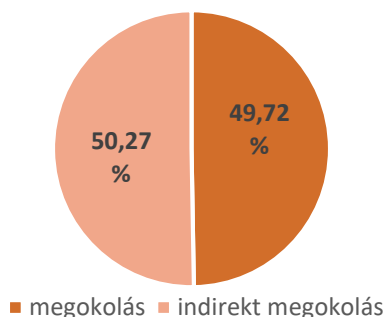

10. ábra. A *mondván hogy*-ot tartalmazó szerkezetek elfogadottsága/elutasítottsága a teszt összes érintett mondatában (n=275)

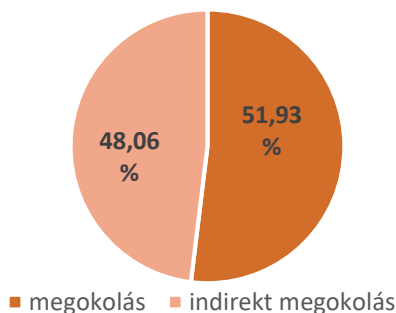
Az összesítés azonban elfedi, hogy a kétféle változatra kapott válaszok nem feltétlenül „mozognak együtt” az egyes adatközlők esetében. Ez jól megfigyelhető abban a négy mondatcsoportban, amelyben a *mondván* és a *mondván hogy* is szerepelt a lehetőségek között. Az összes adatközlőre számolva ez 276 döntéshelyzetet jelentett, ebből az esetek négyötödében (79,71%-ban) vagy mindkét változat elfogadtatott, vagy egyik sem, de az egészen kivételes volt, hogy egy-egy adatközlő mind a négyféle mondatpárhuzamnál ugyanúgy döntsön. Az esetek egyötödében (20,28%-ban) a két változat közül csak az egyik nyert elfogadást, többször a *mondván* (11,95%), és ritkábban a *mondván hogy* (8,33%). Mivel voltak adatközlők, akik megindokolták az elutasításaik okát (noha ez nem szerepelt a kérdések között), így még hangsúlyosabban kifejezésre juthattak az egymással szemben álló ítéletek. Olykor előfordult a *hogy* meglétére/hiányára vonatkozó megjegyzés („felesleges a *hogy*” / „hiányzik a *hogy*”), akár a tesztalanyok közötti különbség-

ként, de akár ugyanazon tesztalanyok a különböző mondatpárhuzamokról alkotott eltérő véleményeként is. Mindez azt jelzi, hogy a tesztalanyok az elfogadásban/elutasításban jellemzően az adott mondatra vonatkozó egyedi intuíciójukat fogalmazták meg, és – szerencsés módon – nem próbálták meg elveket erőltetni a válaszaikra.

A *mondván* és a *mondván hogy* esetleges funkcionális különbségeit először szintén az adatok összességén néztem meg, és azt tapasztaltam, hogy az eredmények szinte pontosan egybevágnak a 6. diagramon ábrázolt összképpel. Így ígéretesebbnek tűnt inkább a párhuzamos megjelenésekre koncentrálni. A négy érintett mondatcsoportból (l. a Függelékben: 4., 6., 7., 8.) az adatközlők által elfogadhatónak ítélt mondatok képezték az itt vizsgálandó adatmennyiséget (mínusz a kitöltetlen válaszhelyek száma). A négy csoportból ugyanilyen feltételekkel kiszűrt *mondván*-os szerkezetek mennyisége közel hasonló volt. A funkcióra vonatkozó válaszokban ebben az esetben is csak kis különbségek mutatkoztak (11–12. ábra).¹⁴

11. ábra. A *mondván*-t tartalmazó szerkezetek teljes szinonimitása/többletjelentése a *mondván hogy*-gyal párhuzamos mondatokban (n=183)

12. ábra. A *mondván hogy*-ot tartalmazó szerkezetek teljes szinonimitása/többletjelentése a *mondván*-nal párhuzamos mondatokban (n=181)

¹⁴ Az ábrákkal kapcsolatban l. a 12. lábjegyzetet.

A *mondván* és a *mondván hogy* szerkezeteinek értelmezésében mutatkozó hasonló arányok arra vallanak, hogy a *hogy* kötőszó jelenlétéből vagy jelen nem létéből adódó formai különbséget az adatközlők általában nem érezték vízvázasztónak a tartalom megragadásakor.

4.3.2.4. A tesztből levonható tanulságok

A teszteredmények arról árulkodnak, hogy a tesztalanyok körében a *mondván* (*hogy*) szerkezeteinek elfogadottsága – a prototipikus okadó, magyarázó tagmondatokkal egy sorba állítva – nagy, de nem teljes körű, és jelentősen függ attól is, hogy a tipikus vagy a szokatlan(abb) megjelenéseket mintázza-e az adott példa.

A szerkezetek funkciójának megítélésekor a fele-fele arány közelében mozognak a megokolást, illetve az indirekt megokolást megfogalmazó válaszok. Ez az eredmény a vártnál jóval erősebben támogatja, hogy a *mondván* (*hogy*) használatát az oksági mondatkapcsolatokkal hozzuk összefüggésbe, hiszen arról tanúskodik: a válaszadók az elem(együttes)t nemhogy az indirekt megokolás kötőelemeként ismerik el, hanem még arra is hajlanak, hogy a prototipikus okadó, magyarázó kötőszókkal teljesen egyező funkciót tulajdonítsanak neki.

A *mondván* és a *mondván hogy* értékelése között mutatkozó csekély eltérés alapján a két változat az adatközlők értelmezésében többnyire helyettesíthető egymással.

4.4. A grammatikalizáció – és eredménye

A grammatikalizációs folyamat felvázolásához a 2. fejezethez kanyarodunk vissza. A változás hátterében az egyenes idézésből a függő idézésbe áttérjedő használat és az ebben bekövetkező újraelemzés áll. Az elem korábbi diskurzusjelölő szerepe az új környezetében jelentőségét veszítette, hiszen a függő idézésben nincs beszélőváltás, aminek jelzésére eredetileg szolgált. Emiatt a két tagmondat határára álló elem funkciója körvonalazatlanná vált, és a *mondván* újraelemződött. (A folyamat feltételét a főmondatvégi pozíció és a jellemzően mondatrészi bővítésmény nélküliség teremtette meg.)

Eszerint tehát az újraelemzés bemenete és kimenete a következő:

[cselekvés + *mondván*] – függő idézet →
cselekvés – [*mondván* + függő indoklás]

Az újraelemzéshez inferenciarögzülés járul: a függő idézetet tartalmazó szerkezetben gyakran megvalósuló oksági viszonyt a nyelvhasználók idővel a *mondván* elem kitételéhez társítják. Mindennek során a *mondván* indirekt megokolást jelző

diskurzusjelölővé grammatikalizálódik, amely egyúttal a két tagmondat közötti kapcsolat biztosításában is szerepet játszik. (Elhagyásával a mondat agrammatikussá válik). A folyamat – ahogyan arról már korábban is volt szó – nem tartozik a legerősebb grammatikalizációs fokot képviselő, felváltó jellegű változások közé (vö. a 3. fejezetben látott 4., 5., 6. példával).

Első megközelítésben úgy vélhetjük: a *mondván* (*hogy*) használata ahhoz a feltételhez kötött, hogy legyen beszédtevékenységre képes alany a főmondatban. Ugyanakkor – mint a lentebbi adatok is mutatják – olyan szerkezetekben is találkozhatunk vele, amelyekben nincs megnyilatkozásra (egyáltalán: kognitív tevékenységre) képes szubjektum (11–13). Az ilyen adatok az inferenciarögzülés tényét a *mondván* szemantikai fakulásával is megtámogatják. A jelenségre az egyik példapár esetében a tesztválaszok is bizonyoságul szolgáltak: az adatközlők a beszédtevékenységre képes alany nélküli szerkezeteket (1. a Függelékben: 8. E, H) hasonló részesedéssel tartották elfogadhatónak, mint ahol ez a tényező nem állt fenn.

- (11) Már eleve az is elegendő, hogy szombatra esik, **mondván** az a nap szabad
<https://szabadriport.wordpress.com/2012/02/10/a-szombat-esti-diszko-a-boszorkanyszombat-modern-lekepezese/> (2012)
- (12) Néha elszomorodom, mert látom, hogy a talajvédelem ismét lekerült a napi-rendről, **mondván**, drága (MNSz2)
- (13) Lehet az OTU-t [operational taxonomic unit] kényszeríteni a frissítésre? Magától nem csinál semmit, **mondván hogy** nincs újabb szoftver. (MNSz2)

A *mondván hogy* kombinációban a *hogy* függő idézetet tartalmazó szerkezet „hagyatéka”. A függő idézet a magyarban a *hogy* kötőszóval és nélküle is grammatikus; ez a kettősség él tovább a *mondván* és a *mondván hogy* szerkezetében is. Ez a struktúra nem éri el a fentebbi szerkezet grammatikalizáltságának fokát sem: bár az inferenciarögzülés ugyanúgy fennáll, a szerkezetre nem illeszthető rá egy az egyben az újraelemzés fent felvázolt sémája. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni: a *hogy* itt „már nem a grammatikai függést jelöli, hanem [a két szó együttállása] egy formai variánsa a vele azonos funkcióban használatos *mondván* diskurzusjelölőnek” (Dér–Csontos–Furkó 2020a–b: 163). A nyelvhasználó számára nem is feltétlenül mutatkozik különbség a kétféle lehetőség között; az oki kötőszók *hogy*-gyal alkotott változatai (*merthogy*, *mivelhogy*) – amelyek helyesírásukkal mára már a fűziót igazolják vissza – analógiát kínálhatnak ebben. Az írásjelezés változatos (ahogyan a puszta *mondván* esetében is): szerepelhet vessző,

esetleg kettőspont vagy semmi. (Írásjelhasználati statisztika: Dér–Csontos–Furkó 2020a–b: 160–2.) A *hog*y előtt a nyelvhasználók többnyire kiteszik a vesszőt, ami egyrészt jelezheti a tagmondat státusát (‘valahol a függő idézet és az indirekt okadás skáláján’), és lehet helyesírási konzervativizmus is. Valójában a szünettartás vizsgálata szolgálhatna értékes információkkal, erre azonban a spontán (és így nem egzakt) megfigyelésen túlmenően egyelőre nincs lehetőség.

5. Összegzés

A tanulmány abból indult ki, hogy bár a nyelvhasználati adatok alapján jól érzékelhető a *mondván* (*hog*y)-nak az indirekt megokolást jelölő funkciója, mégsem magától értetődő, hogy újabb diskurzusjelölő-szerepről van-e szó. Sorra vette, milyen megfigyelések, vizsgálati eredmények támaszthatják alá, hogy az elem-(együttes)t ne csak pusztán idéző, hanem továbbfejlődött idéző használatként is számontartsuk.

A középpontban a *mondván* (és a *mondván hog*y) mai nyelvhasználati státusát vizsgáló teszt bemutatása állt. Az eredményekből levonható tanulságok meg-támogatták a szerző korábbi kutatásainak megállapításait: a válaszok arra vallot-tak, hogy egy előrehaladottnak mutakozó nyelvi változásnak vagyunk tanúi.

További vizsgálatot érdemelne a *mondván* és a *mondván hog*y változatok részletes összehasonlítása, valamint – szóbeli gigakorpusz elérhetősége esetén – a *mondván*-t megelőző vagy követő szünettartás arányainak feltérképezése, amely-nek döntő jelentősége lehetne az újraelemzésen alapuló változás aktuális státusá-nak megítélésében.

Függelék: a teszt mondatsorai

1.

- A Jól eláztunk, mert nem vittünk esernyőt.
- B Jól eláztunk, mivel nem vittünk esernyőt.
- C Jól eláztunk, merthogy nem vittünk esernyőt.
- D Jól eláztunk, mivelhogy nem vittünk esernyőt.

2.

- A Ma elestem a biciklimmel, mert elengedtem a kormányt.
- B Ma elestem a biciklimmel, mivelhogy elengedtem a kormányt.
- C Ma elestem a biciklimmel, mivel elengedtem a kormányt.
- D Ma elestem a biciklimmel, hiszen elengedtem a kormányt.

3.

- A Nagyon elfáradtam, ugyanis ma tíz órát dolgoztam.
- B Nagyon elfáradtam, mivel ma tíz órát dolgoztam.
- C Nagyon elfáradtam, merthogy ma tíz órát dolgoztam.
- D Nagyon elfáradtam, mert ma tíz órát dolgoztam.

4.

- A Nem viszünk esernyőt, mert most nem esik.
- B Nem viszünk esernyőt, merthogy most nem esik.
- C Nem viszünk esernyőt, mivel most nem esik.
- D Nem viszünk esernyőt, mivelhogymost nem esik.
- E Nem viszünk esernyőt, mondván most nem esik.
- F Nem viszünk esernyőt, mondván hogymost nem esik.

5.

- A Bármikor el merem engedni a biciklim kormányát, hiszen nem szoktam elesni.
- B Bármikor el merem engedni a biciklim kormányát, mondván nem szoktam elesni.
- C Bármikor el merem engedni a biciklim kormányát, ugyanis nem szoktam elesni.

6.

- A Szegény fiút kinevették, ugyanis furcsa dolgokat beszélt.
- B Szegény fiút kinevették, mivelhogymost furcsa dolgokat beszélt.
- C Szegény fiút kinevették, merthogymost furcsa dolgokat beszélt.
- D Szegény fiút kinevették, mondván furcsa dolgokat beszélt.
- E Szegény fiút kinevették, mivel furcsa dolgokat beszélt.
- F Szegény fiút kinevették, mondván hogymost furcsa dolgokat beszélt.
- G Szegény fiút kinevették, mert furcsa dolgokat beszélt.
- H Szegény fiút kinevették, hiszen furcsa dolgokat beszélt.

7.

- A Mindkét csatorna lekeverte a politikus műsorát, mert folyamatosan hazudozott.
- B Mindkét csatorna lekeverte a politikus műsorát, merthogy folyamatosan hazudozott.
- C Mindkét csatorna lekeverte a politikus műsorát, mondván folyamatosan hazudozott.
- D Mindkét csatorna lekeverte a politikus műsorát, mondván hogymost folyamatosan hazudozott.
- E Mindkét csatorna lekeverte a politikus műsorát, mivel folyamatosan hazudozott.
- F Mindkét csatorna lekeverte a politikus műsorát, mivelhogymost folyamatosan hazudozott.

8.

- A A park felújítása megint lekerült a napirendről, mivel túl költséges a beruházás.
- B A park felújítása megint lekerült a napirendről, merthogy túl költséges a beruházás.
- C A park felújítása megint lekerült a napirendről, ugyanis túl költséges a beruházás.

- D A park felújítása megint lekerült a napirendről, mivelhogy túl költséges a beruházás.
E A park felújítása megint lekerült a napirendről, mondván túl költséges a beruházás.
F A park felújítása megint lekerült a napirendről, hiszen túl költséges a beruházás.
G A park felújítása megint lekerült a napirendről, mert túl költséges a beruházás.
H A park felújítása megint lekerült a napirendről, mondván hogy túl költséges a beruházás.

9.

- A A 60-as években betiltották a dzsesszt, hiszen az a rothadó kapitalizmus terméke.
B A 60-as években betiltották a dzsesszt, mondván az a rothadó kapitalizmus terméke.
C A 60-as években betiltották a dzsesszt, ugyanis az a rothadó kapitalizmus terméke.

Felhasznált korpuszok

MNSz2. = Magyar Nemzeti Szövegtár 2. Leírása: Oravecz, Csaba–Váradi, Tamás–Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. *Proceedings of LREC 2014*. 1719–23.

MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár (a Magyar Nyelv Nagyszótárának korpusza).

Hivatkozások

- Chappell, Hilary 2008. Variation in the grammaticalization of complementizers from *verba dicendi* in Sinitic languages. *Linguistic Typology* 12: 45–98.
- Dér Csilla Ilona–Csontos Nóra–Furkó Péter 2020a–b. A *mondván* diskurzusjelölő variációs pragmatikai elemzése. 1–2. rész. *Magyar Nyelv* 116: 40–8, 156–65.
- Dömötör Adrienne 2013. Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a *mondván* szerepei és története. In: Csepregi Márta–Kubinyi Kata–Jari Sivonen (szerk.): *Grammatika és kontextus. Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III*. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. 20–30.
- Dömötör Adrienne 2015. A *mondván* és az *úgymond*: diskurzusjelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből. *Magyar Nyelv* 111: 21–37.
- Harris, Alice C.–Campbell, Lyle 1995. *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Haspelmath, Martin 1993. *A grammar of Lezgian*. De Gruyter. Berlin–New York.
- Kuteva, Tania–Heine, Bernd–Hong, Bo–Long, Haiping–Narrog, Heiko–Rhee, Seongha 2019. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lord, Carol 1993. *Historical Change in Serial Verb Constructions*. John Benjamins. Amsterdam.

Saxena, Anju 1988. On syntactic convergence: the case of the verb ‘say’ in Tibeto-Burman. In: Axmaker, Shelley–Jaisser, Annie–Singmaster, Helen (szerk.): *Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley Linguistics Society. Berkeley. 375–88.

Spronck, Stef–Casartelli, Daniela 2021. In a manner of speaking: How reported speech may have shaped grammar. *Frontiers in Communication* 6: 1–22. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fcomm.2021.624486/full>

Dömötör Adrienne

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

domotor.adrienne@nytud.hun-ren.hu